

על מזבח העם והמולדת: אנדרטות משותפות להנצחת 'השואה והגבורה' ולנופלים במערכות ישראל

בתיה ברוטין

העולם תוהה מאין שואכים חיילינו את ההשראה לגבורתם, מה הם המקורות? התשובה היא שהמקורות לגבורתנו היום טמונה במורשת גבורת העם היהודי. בשרשרת ארוכה זו עלינו לראות את מקומה המיוחד של הגבורה היהודית בתקופת השואה.

יצחק ארד בטקס חנוכת עמוד הגבורה ביד ושם, 1970.

אנדרטות לזכר השואה מעצבות את נוף זיכרון השואה בישראל ומעניקות ביטוי חזותי למערכת מסרים, משמעויות, רעיונות ומיתוסים. הן נוטלות חלק בעיצוב הזיכרון ההיסטורי הקולקטיבי של החברה הישראלית. מקובל לראות כאנדרטה כל פסל, עמוד, גל אבנים או אתר ארכיטקטוני, שיש בו מערכת סמלים בעלי משמעות המאזכרים אירוע היסטורי.¹ כוחה של אנדרטה נמדד ביכולתה לקבוע את הזיכרון ההיסטורי. הטקס המתקיים לידה 'מחייה' אותו בכל פעם מחדש ומבטיח שהאירוע ההיסטורי ימשיך ליטול חלק בזיכרון הקולקטיבי.² מבחינה דידיקטית, להקמת אנדרטה מטרה כפולה: א. זיכרון והנצחת העבר. ב. הצבת ערכים וקביעת משימות חברתיות קולקטיביות לעתיד.

1 אברהם אבן שושן, המילון העברי המרוכז, ירושלים 1974, בערכים: 'אנדרטה' ו'מצבה'.

2 ראו גם: גדעון עפרת, 'על האנדרטה וחובות המקום', קו, חוב' 4-5 (1982), עמ' 59.

עם יוזמי הקמת אנדרטות לזכר השואה נמנים מוסדות שלטון, רשויות מקומיות, קהילות, משפחות ויחידים. מעצבי האנדרטות הם אמנים או אדריכלים, בעלי רקע מקצועי ותפיסות אסתטיות שונות. הצורה והסגנון של האנדרטות ומקום הצבתן נקבעים על-ידי היוזמים ו/או האמנים. קיימות אנדרטות שסגנון צורני (פיגורטיבי) ואחרות שסגנון מופשט (אבסטרקטי). הראשונות יובנו ביתר קלות על-ידי הצופים, שיחשו קירבה מיידית אל הנושא והאחרונות יעניקו לאמן חופש הבעה רב יותר וריחוק רגשי, אולם יקשו על הצופה להתחבר לנושא.³ יצירות אמנות מוכרות היוו עבור חלק מן האמנים מקור השראה לתיאור ולהנצחת אירועי השואה. הדבר סייע בידיהם להתמודד עם הנושא ולהעביר מסרים, והבטיח חיבור מיידי של הצופה אל התיאור. אנדרטות ממוקמות במתחם 'יד ושם', במרכזי ערים ויישובים ובבתי עלמין או בסמיכות להם.⁴ צורת האנדרטות לזכר השואה, הכיתוב שעליהן ומקום הצבתן משקפים היבטים תרבותיים-חברתיים ופוליטיים שרווחו בעת הצבתן. מכאן ניתן לעמוד על התמורות האידאולוגיות שחלו בחברה הישראלית כלפי השואה והיחס להנצחת זיכרונה.

שילוב השואה בתודעה הלאומית בישראל התרחש בהדרגה.⁵ ראשיתו בשנת 1951, כאשר הוחלט בכנסת שיום הזיכרון לשואה יהיה יום זיכרון ממלכתי ויחול בכ"ז בניסן. תאריך זה חל סמוך ליום פרוץ מרד גטו ורשה,⁶ המסמל התקוממות וגבורה, וישו הרשמי: 'יום הזיכרון לשואה ומרד הגטאות'. בשנת 1953 קיבלה הכנסת את 'חוק זכרון השואה והגבורה – יד ושם, תשי"ג – 1953', הקובע בין היתר כי תוקם רשות ממלכתית להנצחת השואה והגבורה, צירוף מילולי טעון משמעות, ונוסד יד ושם – כרשות הזיכרון לשואה ולגבורה על הר הצלע במערב ירושלים.⁷ ואכן, האנדרטות המצויות

3 דיון בנושא זה, ראו: Ziva Amishai-Maisels, *Depiction & Interpretation: The Influence of the Holocaust on the Visual Arts*, Oxford 1993, pp. 243-287 (להלן: Amishai-Maisels: *Depiction*)

4 באנדרטות-מצבה רבות לזכר קהילות בבתי העלמין ברחבי הארץ טמון אפר הנספים. בכך הן שונות מהאנדרטות האחרות המוקמות סמוך לבתי העלמין ובמרכזי ערים ויישובים.

5 ראו: Maoz Azaryahu, '(Re) Locating Redemption. Jerusalem: The Wall, Two Mountains, a Hill and the Narrative Construction of the Third Temple', *Journal of Modern Jewish Studies*, Vol. 1, (2002) pp. 28-30 No. 1 (להלן: Azaryahu, '(Re) Locating')

6 ראו: ישראל גוטמן (עורך), *האנציקלופדיה של השואה*, תל-אביב 1990 (להלן: גוטמן, *האנציקלופדיה*), כרך ג, עמ' 669; תום שגב, *המיליון השביעי: הישראלים והשואה*, ירושלים [חש"ד], עמ' 425.

7 דרך ניסוח החוק פתחה פתח להרחבת מושג הגבורה, כך שבנוסף על מרד הגטאות, תיכלל במסגרתו כל התנגדות מזוינת מחוץ לתחום הגטו. הדבר איפשר התייחסות גם לצורות גבורה נוספות, כגון הישרדות ומאבק לשמירה על צלם אנוש. ראו גם: דליה עופר, 'ישראל והשואה: עיצוב הזיכרון בעשור הראשון', *בשביל החרון*, גיליון 12, מארס 1996, עמ' 7. לצד הצירוף 'שואה וגבורה', הופיע בתודעה הציבורית הישראלית בשנות החמישים גם הצירוף 'שואה ותקומה'. התייחסות זו יצרת זיקה סיבתית ברורה בין אירועי השואה ותקומת מדינת ישראל. הקמת המדינה נתפסה כפיצוי לעם היהודי שעבר את תלאות השואה. צירוף כזה אוצר בתוכו לקח חינוכי-לאומי, שהדרך היחידה

במתחמו מבטאות את המסרים והמשמעויות של השואה כפי שהמדינה ביקשה להציגם. דרך הנצחה זו מכונה הנצחה ממלכתית.⁸ מסקירת אנדרטות אלה⁹ ניתן להסיק שברשות הזיכרון הממלכתית קיימת מגמה לשמור על איזון בין הנצחת הקורבנות לבין הנצחת הגבורה, וכל הצבה של אנדרטה לנושא אחד מלווה בהנצחת הנושא השני. להנצחה הממלכתית ביד ושם מתלווה יזמה פרטית של ארגונים, ועדי קהילות ויחידים, שהביאה להקמת אנדרטות רבות בישראל. דרך הנצחה זו מכונה הנצחה פרטית.¹⁰

בתודעה הלאומית של ראשית ימי המדינה זוהתה הלחימה להקמתה עם המרד בגטאות, כ'שתי מלחמות יהודיות שהנהיגו יהודים למטרה יהודית'.¹¹ קורבנות השואה זוהו כ'צאן לטבח', התייחסות אשר חדרה אל תודעת הציבור בארץ עם הגעתם של ראשוני הניצולים.¹² בחברה הישראלית התפתחה מגמה שהציגה את מרד הגטאות כמופת להזדהות, שלאורו ראוי לחנך את דור העתיד תוך ביקורת על 'ההליכה כצאן לטבח'.¹³ ביטויי המרי וההתנגדות בתקופת השואה מילאו תפקיד חשוב בנכונות לשלכם במסגרת התרבותית הישראלית.¹⁴ הניסוח המילולי הרשמי ב'חוק זכרון השואה והגבורה, תש"ג – 1953', מדבר על: 'מסרו נפשם', 'מרדו', 'נלחמו', מילים המתארות התנהגות של חיילים בקרב. יתר על כן, בראשית ימי המדינה, דוברי שארית הפליטה בארץ לא היו ניצולי המחנות כי אם אנשים שהשתייכו לקבוצות הפרטיזנים. הללו הצביעו על התנהגותם האקטיבית בתקופת השואה, כדרך הנכונה שבה צריכים היו כולם

למנוע הישנות שואה בעתיד היא קיום מדינה יהודית עצמאית. ראו: יחיעם ויק, 'עיצוב זיכרון השואה בחברה הישראלית בשנות החמישים', בתוך: ישראל גוטמן (עורך), תמורות יסוד בעם היהודי בעקבות השואה, ירושלים 1993, עמ' 478-479; מעוז עזריהו, פולחני מדינה: הגיגות העצמאות והנצחת הנופלים בישראל 1948-1956, קריית שדה-בוקר 1995 (להלן: עזריהו, פולחני מדינה), עמ' 11; חנה יבלונקה, מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן, תל-אביב 2001 (להלן: יבלונקה, מדינת ישראל), עמ' 152-255; Azaryahu, (Re) Locating, pp. 29-30.

8 נציגי הציבור בחברה הישראלית החברים בהנהלת יד ושם מהווים את נציגי המדינה.
 9 ראו: בתיה ברוטין, אנדרטות לזכר השואה בישראל, עבודה לקבלת תואר מ.א., האוניברסיטה העברית בירושלים, 1998 (להלן: ברוטין, אנדרטות).
 10 ההנצחה הממלכתית וההנצחה הפרטית התפתחו זו לצד זו, כאשר לכל אחת מהן כיוון התפתחות משלה. ראו: ברוטין, אנדרטות.
 11 יבלונקה, מדינת ישראל, עמ' 248.
 12 חנה יבלונקה, אחים זרים: ניצולי השואה במדינת ישראל 1948-1956, ירושלים 1994 (להלן: יבלונקה, אחים זרים) עמ' 59. במאוס 1962, סמוך לסיום משפט אייכמן, פרסם שבתאי קשב חוברת בשם 'כצאן לטבח?', שבה הוא בדק את ההיבטים השונים של כינוי זה והביא דוגמאות מן ההיסטוריה היהודית. הוא טען שההנחה כי היהודים הלכו 'כצאן לטבח' היא מוטעית. שבתאי קשב, 'כצאן לטבח?', בית דגן (1962) 1966; יבלונקה, מדינת ישראל, עמ' 247-252.
 13 דניאל גוטוויין, 'הפרטת השואה: זיכרון והיסטוריוגרפיה', דפים לחקר השואה, חוב' טו (1998), עמ' 8; עדית זרטל, האומה והמוות, אור יהודה 2002 (להלן: זרטל, האומה והמוות), עמ' 51.
 14 עזריהו, פולחני מדינה, עמ' 11.

לפעול.¹⁵ כתוצאה מכך השתבש היחס בין היקף הקורבנות בשואה לממדי ההתנגדות המזוינת.

ברבות מן האנדרטות שהוקמו בעשור האחרון משולבת הנצחת השואה עם זְכָר הנופלים במערכות ישראל, תופעה ייחודית למדינת ישראל ואשר אינה מובנת מעליה. איך התגבשה תפישה זו, מהן משמעויותיה ומה מקומה והשפעתה על עיצוב התודעה והזיכרון הקולקטיבי של החברה הישראלית? האנדרטות שיידונו במאמר זה, הוקמו מראשית שנות החמישים עד ראשית שנות האלפיים, והן מצביעות על תהליך הקושר בין הלוחמים בתקופת השואה לבין הלוחמים הנופלים במערכות ישראל, ויוצר רצף של גבורה ביניהם.

אתייחס תחילה לאנדרטות המנציחות את גבורתם של לוחמי מרד גטו ורשה ולאופן שהשפיעה גבורה זו על התייחסות החברה הישראלית לשואה ולהאצת ההפנמה של תודעתה. בהמשך אעסוק באנדרטות המנציחות את גבורת הלוחמים שפעלו כפרטיזנים ביערות, בגטאות וכחיללים בצבאות השונים, ואצביע על הקשר שנוצר בין סמליות פועלם לבין המסירות וההקרבה שגילו הלוחמים הנופלים במערכות ישראל. אסיים בטיפול באנדרטות משותפות המנציחות את השואה והגבורה ואת הנופלים במערכות ישראל, כמרכיבים היוצרים רצף אחד ומתמשך.

א. סמליות גבורתם של לוחמי מרד גטו ורשה

גטו ורשה הוקם בשנת 1940 ממערב לנהר הוויסלה. שטחו היה כארבעה קמ"ר, הוא הוקף בחומה ונדחסו אליו כחצי מיליון מיהודי ורשה והסביבה. באביב ובקיץ 1942 הגיעו לשיא משלוחי המוות מגטו ורשה למחנות: טרבלינקה, מיידנק ואושוויץ-בירקנאו. הגרמנים החלו בינואר 1943 בגירוש השני מגטו ורשה ונתקלו בהתנגדות חברי ארגון אי"ל (ארגון יהודי לוחם). ב-19 באפריל נפתח ביוזמת אי"ל המרד בגטו ורשה, שדוכא ב-16 במאי לאחר קרבות קשים אשר במהלכם נהרגו מרבית לוחמיו. מרד גטו ורשה היה ההתקוממות הראשונה והגדולה ביותר של היהודים באירופה הכבושה והפך לדוגמה עבור גטאות אחרים שהתקוממו בעקבותיו.¹⁶

הידיעות על ההתקוממות בגטו ורשה, שהגיעו זמן קצר לאחר שפרצה, יצרו ביישוב, בעיקר בקרב חניכי תנועות הנוער, תחושה של זקיפות קומה. הגבורה היהודית שהתגלמה בדמותם של בני הנוער, מורדי הגטאות, שימשה מקור לגאווה ולהשראה,

15 יבלונקה, אחים זרים, עמ' 49, 58-59.

16 על גטו ורשה והמרד, ראו למשל: יצחק צוקרמן ומשה בסוק, ספר מלחמות הגיטאות: בין החומות, במחנות, ביערות, תל-אביב 1954; ישראל גוטמן, מרד הנצורים: מרדכי אנילביץ' ומלחמת גיטו וארשה, תל-אביב 1963; נחמן בלומנטל ויוסף קרמיש, המרי והמרד בגיטו וארשא, ירושלים 1965 (להלן: בלומנטל וקרמיש, המרי והמרד).

והייתה ליסוד חשוב בגיבוש תודעת השואה ביישוב.¹⁷ הנהגתו ובן-גוריון בראשה, קשרו קשר ישיר בין הלחימה בגטו לבין העמידה על 'הזכות למולדת'. התפישה כי עצם קיומה של מדינת ישראל הוא בבחינת פיצוי וכפרה לרצח מיליונים מבני העם היהודי בגולה, מוצאה באותם הימים. בתהליך ניכוס המרד והלאמתו טושטשו חילוקי הדעות האידאולוגיים בין המורדים, הוקהתה אכזבתם מן העולם בכלל ומן היישוב בפרט על ששכחו אותם ובעיקר הודחקה העובדה שהמרד הסתיים באורח טרגי – בהתאבדות קולקטיבית של אחרוני המורדים. סיפור המרד שולב כמרכיב בנרטיב הציוני, כפרק גאה של ניצחון על אף שהלחימה הייתה חסרת סיכוי.¹⁸ הנהגת תנועות הנוער בארץ-ישראל חשה אחריות ומחויבות רעיונית וממשית כלפי הלוחמים במרד גטו ורשה, שמרביתם היו חברים בתנועות הנוער. היה לה אינטרס מיוחד לגייס את סיפור גבורתם ולהציגם כתורמים למאבק על הקמת המדינה באופן סמלי-מיתי.¹⁹

האנדרטה הראשונה שהוקמה בישראל להנצחת גבורת לוחמי גטו ורשה ניצבת בקיבוץ יד מרדכי, הנקרא על שם מרדכי אנילביץ', ממפקדי המרד ומנהיג בתנועת השומר הצעיר. במלחמת העצמאות (מאי 1948) התחולל ביד מרדכי אחד הקרבות הקשים, אשר במהלכו תקפו המצרים את הקיבוץ, המגינים לא הצליחו להדפם והיישוב נפל. לאחר מפלת המצרים בנובמבר 1948, שב והוקם הקיבוץ באותו המקום.²⁰ חברי יד מרדכי ראו דמיון בינם לבין לוחמי המרד, הן בשל מצב הניתוק שהיו נתונים בו והן בשל מספרם הקטן לעומת אויביהם, נשקם העלוב ותוצאות הקרב. באותה עת, מיתוס גבורתם של לוחמי הגטאות נמצא בשיאו. הוא אף היווה גורם משפיע בוויכוח שהתנהל בקרב לוחמי יד מרדכי ערב הנסיגה, שכן חלקם הציעו ללכת בדרכם של מורדי הגטאות ולהמשיך להילחם עד נפילת האחרון שבהם.²¹

בשנת 1951 הוצב פסלו של נתן רפפורט, מרדכי אנילביץ' (תמונה 1), על גבעה במרכז הקיבוץ, בתוך חורשת עצים. הפסל הגדול עומד על תל אבנים ומתאר גבר צעיר וחסון, זקוף קומה, לבוש ונעול כקיבוצניק טיפוסי. הדמות ניצבת בפיסוק קל, פלג גופה העליון מופנה מעט לאחור וידה הימנית אוחזת ברימון. פניה מביטות בנחישות קדימה, חזה השרירי נחשף מבעד לחולצתה הפתוחה ומובלט על-ידי רצועה ששימשה כנראה לנשיאת נשק, התלויה באלכסון על חזה. על לוח אבן לרגלי הפסל כתובים דבריו של

17 נילי קרן, 'השפעת שארית-הפליטה על תודעת השואה בחברה הישראלית', בריחים של שתיקה: שארית הפליטה וארץ-ישראל, משואה, קיבוץ כח (תש"ס), עמ' 321.

18 דרטל, האומה והמוות, עמ' 78-25; ראו גם: יוסף גורני, בין אושוויץ לירושלים, תל-אביב 1998, עמ' 151, 154.

19 ראו גם: שגב, המיליון השביעי, עמ' 167-168.

20 זאב וילנאי, אריאל: אנציקלופדיה לידיעת ארץ ישראל, תל-אביב 1977, עמ' 2703.

21 דורבבל גלעד (עורך), ספר הפלמ"ח, תל-אביב 1957, כרך ב, עמ' 477-476; עמוס אילון, הישראלים: מייסדים ובנים, ירושלים 1981, עמ' 195.

אנילביץ': 'שאיפת חיי האחרונה נתמלאה, ההגנה העצמית היתה לעובדה... אשרי וטוב לי, שהייתי בין ראשוני הלוחמים היהודים בגיטו. 22. 23.4.1943.'

1. נתן רפופורט, מרדכי אנילביץ', 1951, קיבוץ יד מרדכי.

רפופורט קישר בשני אופנים בין מעשי הגבורה של ההתקוממות בגטו ורשה לבין חברי הקיבוץ שלחמו נגד הצבא המצרי:²³ א. בתארו את מרדכי אנילביץ', שהיה בחור צנום, כבחור חסון הלבוש בגדי קיבוצניק. ב. בהעמידו את הפסל על רקע מגדל המים המפוצץ של הקיבוץ, זכר לקרבות מלחמת העצמאות. דו-שיח משמעותי מתנהל בין מגדל המים לבין הפסל. הנטייה האלכסונית של מגדל המים המפוצץ, חשוף הברזלים, והנטייה המנוגדת של דמותו האיתנה, חשופת החזה והשרירית של מרדכי אנילביץ', יוצרות תחושה של דמות אדירת ממדים ובעלת עוצמה רבה. יתרה מזאת, המתואר באנדרטה מציג היפוך יוצרות מבחינה כרונולוגית. דמותו של אנילביץ' המייצג את

22 דברי אנילביץ' הם מתוך מכתב שכתב ליצחק ('אנטק') צוקרמן מן הגטו. המכתב תורגם לפולנית ונקרא בשידורי תחנת השידור הפולנית המחתרית. זו הייתה הקריאה האחרונה מן הגטו אל העולם מחוצה לו לעזרה והצלה. ראו: צוקרמן ובסוק (עורכים), ספר מלחמות הגיטאות, עמ' 158; בלומנטל וקרמיש, המרי והמרד, עמ' 219-220; גוטמן, האנציקלופדיה, כרך א, עמ' 11.

23 James Young, *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*, New Haven 1993, pp. 230-234 (להלן: Young, *The Texture*); אילנה שמיר, הנצחה וזכרון, תל-אביב 1996 (להלן: שמיר, הנצחה וזכרון), עמ' 72.

השואה והגבורה מוצבת בקדמת האנדרטה, לפני מגדל המים המפוצץ שמייצג את לוחמי יד מרדכי.²⁴ ה'אמירה' המתקבלת כתוצאה מכך מצביעה על המשמעות והחשיבות שנודעה ללחימת לוחמי מרד גטו ורשה עבור לוחמי יד מרדכי. הדבר בוטא על-ידי גרשון גבעוני, חבר קיבוץ יד מרדכי, בעת גילוי המצבה:

הדמות היצוקה בארד מדברת בלשון שאינה משתמעת לשתי פנים. היא באה לבטא החלטה נחושה של עלם ההולך לקרב אחרון מתוך הכרה, כי זו הדרך ואחרת איננה. קווי הפנים הבולטים, המבט החרוף, היד הקמוצה המחזיקה את הרימון היחידי וכל עצם העמידה של הצעיר מעוררים בכך את הבטחון כי יכול יוכל לכל אויב.²⁵

וכן, בדברים שכתב מרדכי בילורי, חבר קיבוץ בית זרע:

היום הזה גאלנוך מנוף זר, שבמרחקי הגולה ולנוף שלנו שתלנוך, בו תתמזג ותשתרש [...] דמותך האצילה ותהי אפילו חצובה מאבן חסרה לנו וזעקה אלינו בהיעדרה עד בו היום (ולפי תמונה ממורטת, שבדרך נס ניצלה) הוצבה דמותך ובאבן רוח חיים הפיחה יד האמן ועתה, המפקד האמין, זעום העפעפיים, גא ובוטח תשקיף עלינו, כאן על רקע כפר עברי הרוס, ששוקם, אשר בנו חניכך, בחייהם קידשו את שמך [...].²⁶

ליצירת פסלו של אנילביץ' שאב רפפורט השראה מפסלו של מיכאלאנג'לו, דוד, משנת 1501-1504 (תמונה 2). הגוף השרירי, עמידת הפסיעה, הטיית הראש, תווי הפנים והשער דומים. הבחירה לתאר את אנילביץ' כ'דוד' לא הייתה סתמית. דוד הוא סמל תנ"כי בהיסטוריה היהודית לחלש וחסר סיכוי, שעמד נגד הגדול והחזק, וניצח אותו (שמואל א יז מט-נ). 'הגעתי למסקנה שהדימוי הטוב ביותר שיכולתי למצוא היה דוד', אמר רפפורט.²⁷ כשם שדוד הנער התמודד נגד גלית הענק וניצח אותו, כך גם אנילביץ' התקומם בראש לוחמיו נגד הכובש הנאצי, וכך גם חברי קיבוץ יד מרדכי עמדו בגבורה נגד הפולש המצרי. בכך קשר רפפורט את כל האירועים הללו אל ההמשכיות הלאומית של עם ישראל,²⁸ המלווה במאבק על קיומו ולחימה אמיצה, כמעט חסרת סיכוי, נגד הבאים להשמידו.

24 ראו גם: זרטל, האומה והמוות, עמ' 59, הערה 87.

25 עלון קיבוץ יד מרדכי, מס' 6 (25), 3.5.1951.

26 מרדכי בילורי, 'למרגלות פסל המפקד', בשער, גיליון 17-16, 19.4.1951.

27 Richard Yaffe, *Nathan Rapoport: Sculptures and Monuments*, New York 1980, n. p.

28 ראו גם: Young, *The Texture*, p. 234.

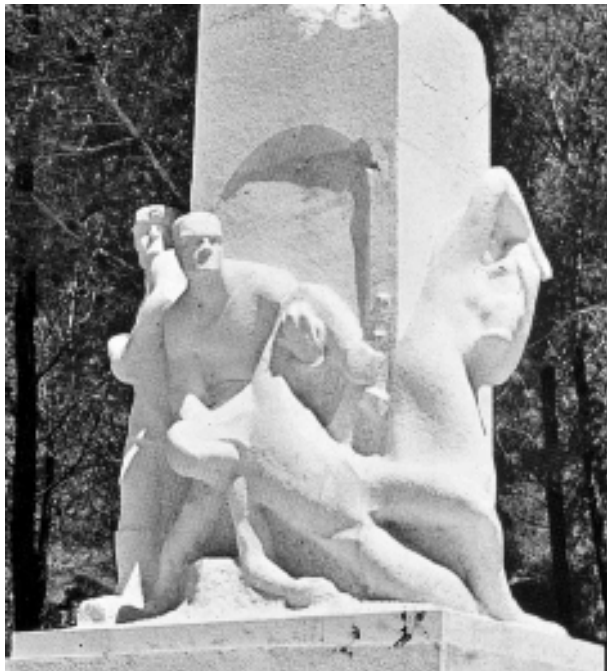

2. מיכאלאנג'לו בואונאררוטי, דוד, 1504-1501.

על אף שסיום שני האירועים, מלחמת דוד בגלית ומרד גטו ורשה, אינו זהה, רפופורט עשה 'תיקון' לסיפור מרד גטו ורשה, בעצם ההשוואה ביניהם. האמירה האמנותית, המדגישה את ההרס של מגדל המים המפוצץ לעומת הדמות המושלמת של אנילביץ', מעצימה את הקרבות בגטו לעומת הלחימה ביד מרדכי. יתר על כן, העמדת דמותו לפני מגדל המים, חותרת להציגו כאילו הוא חלק מן הלוחמים הישראליים. ואכן, פסל זה נתפס בעליל כהנצחת לוחמי יד מרדכי והוא מופיע ככזה בספרות המחקר העוסקת בהנצחת הנופלים במערכות ישראל.²⁹

מרד גטו ורשה כמייצג הגבורה, הונצח גם ביד ללוחמי גיטו ורשה, אליעזר גלר וחבריו, שהקים הפסל אנדריי רבס בקיבוץ מעלה החמישה בשנת 1961 (תמונה 3). קיבוץ מעלה החמישה הוקם בשנת 1938 על-ידי חברים מתנועת גורדוניה בפולין. הצטרפו אליהם אחרי מלחמת העולם השנייה חברים מהתנועה ששרדו את השואה. אליעזר גלר, חבר בתנועת גורדוניה, היה אחד ממנהיגי המרד. חברי הקיבוץ רצו להנציח את התנועה ואת גיבוריה בהקמת אנדרטה זו.

29 אריה יצחקי, בעקבות לוחמים: דרום, תל-אביב 1988, כרך ב, עמ' 101; אסתר לוינגר, אנדרטות לנופלים בישראל, תל-אביב 1993 (להלן: לוינגר, אנדרטות לנופלים), עמ' 126, 142; עזריהו, פולחני מדינה, עמ' 176, 206-207; שמיר, הנצחה וזכרון, עמ' 16, 41, 51-52, 59, 72.

3. אנדרטיי רבס, יד ללוחמי גיטו ורשה, אליעזר גלר וחבריו, 1961, קיבוץ מעלה החמישה.

על רקע אבן שבורה עם גומחה, הממחישה את ההרס והחורבן של הגטו בזמן המרד, מופיעות חמש דמויות: בחזית מתואר אליעזר גלר תומך בחבר פצוע ומישיר מבט נחוש קדימה. בצלע הימנית מתוארת אם, שביד אחת אוחת בלדה ומאמצת אותו אל גופה, וידה השנייה מורמת בתנועה של הגנה עצמית. בצלע השמאלית נראית דמות לוחם צעיר האוחז בשתי ידיו רימונים. הוא ניצב בתנועת פסיעה, מבטו מופנה קדימה, גופו נוטה מעט לאחור וידו הימנית מוכנה להשלכת הרימון.

אופן תיאור הדמויות בחזית, של גלר התומך בחברו הפצוע, נשען על מסורת תבנית תיאורית שראשיתה בתקופה ההלניסטית. למשל, בתיאור מנלאוס הנושא את פטרוקלוס משדה הקרב (תמונה 4),³⁰ שדרכו מועברים מסרים של אהוות לוחמים וקדושת חיי אדם. מוטיב העזרה לחבר בשעת קרב אומץ על-ידי הצבאות הלאומיים באירופה, ובעקבות זאת אנדרטות רבות בצרפת למשל, מציגות חייל או קבוצת חיילים התומכים בלוחם פצוע. תבנית זו אומצה גם בארץ. אפשר לראותה באנדרטות לנופלים, כמו

כתבליט משנת 1949 שעשה דב פייגין באנדרטה לנופלים, לזכר בני רחובות שנהרגו במלחמת העצמאות³¹ (תמונה 5).

5. דב פייגין, אנדרטה לנופלים, 1949, רחובות.

4. מנלאוס נושא את פטרוקלוס, התקופה ההלניסטית.

סביר להניח כי מוטיב האם והילד באנדרטה זו הושפע מתיאור דומה כתבליט 'המרד' באנדרטה למורדי גטו ווארשה של רפופרט משנת 1948 (תמונה 8), שם נראית האם כמתגוננת מפני להבות הגטו ומניפה את הילד בזרועותיה על מנת להצילו. דמות הלוחם בצלע השמאלית, מזכירה את דוד של ברניני משנת 1623 (תמונה 6), בעמידת הפסיעה שלו, בנטיית ראשו, בסיבוב החד של גופו וכיד המניפה את הרימון.

באנדרטה יד ללוחמי גיטו ורשה, אליעזר גלר וחבריו (תמונה 3) מוצגים גילויי גבורה ברבדים שונים: גבורת הלוחם בדמותם של גלר והלוחם בצד שמאל, גבורה אנושית בדמות גלר המציל חבר פצוע וגבורת אם בדמות האישה המגוננת על ילדה. חמש הדמויות המתוארות באנדרטה נקשרות באופן אסוציאטיבי לשם הקיבוץ – מעלה החמישה, המנציח את זכרם של חמישה מחברי הגרעין שעתיד לייסד את הקיבוץ, אשר נהרגו בידי ערבים מהמארב בסוף שנת 1937 כשיצאו לסלול דרך בהרי ירושלים. הצבת

31 לוינגר, אנדרטות לנופלים, עמ' 27-28.

6. ג'אן לורנצו ברניני, דוד, 1623.

האנדרטה בכניסה לקיבוץ הופכת אותה לחוליה המקשרת בין לוחמי הגטו לבין המתיישבים הראשונים שמסרו את נפשם ולחברים החיים בו כיום. בשתי האנדרטות, זו של רפופורט וזו של רבס, הושם דגש על תיאור גבורה אקטיבית, הן של הגיבור שלחם נגד הנאצים והן של האם שגוננה כמו ידיה על תינוקה. למרות ששתי האנדרטות מנציחות את גבורת לוחמי מרד גטו ורשה, כל אנדרטה מתמקדת בדמות גיבור אחד המייצג את המרד, וזו נקשרת עם המייסדים ועם תולדות המקום שבו היא מוצבת.

בשנת 1973 הוחלט ביד ושם לבנות רחבת טקסים מסודרת וקבועה לקיום הטקס הממלכתי לציון יום הזיכרון לשואה ולגבורה, שנערך עד אז ברחבה קטנה ומאולתרת לפני אוהל יזכור. לשם כך, פנה יצחק ארד³² אל הפסל רפופורט וביקש ממנו לתקן את תבנית הדגם מגבס של האנדרטה המקורית לגטו ורשה, שהוצבה בשנת 1948 בפולין.³³

32 יצחק ארד כיהן בתפקיד יושב-ראש מוסד יד ושם בשנים 1972-1992.

33 אנדרטה זו בנויה מקיר לבנים מלבני גבוה העומד על בסיס, שעולים אליו במדרגות. מכל צד של הקיר יש תבליט. בחזית הפונה אל הכיכר קיים תבליט מברונזה המתאר את 'המרד' ומתחתיו כתוב בעברית, יידיש ופולנית: 'עם ישראל – ללוחמיו וקדושי'. מאחור יש תבליט מאבן המתאר את 'המצעד האחרון' של הקורבנות שהלכו אל מותם. ראו דיון מורחב באנדרטה זו אצל: מולי ברוג,

תבנית הדגם נרכשה על-ידי יד ושם כבר בשנת 1956, אולם הונחה במחסנים כאבן שאין לה הופכין במשך שנים וניזוקה.³⁴ נוצר צורך לתקנה בכדי שאפשר יהיה לצקת בה עותק חדש ולהציבו ברחבת הטקסים המוקמת בירושלים. האנדרטה למורדי גטו ווארשה שהקים נתן רפפורט ביד ושם נחנכה ב-1976-1975,³⁵ והפכה לאנדרטה הממלכתית והמרכזית במקום (תמונה 7). מאז שנת 1975, מתקיים מדי שנה הטקס הממלכתי המרכזי ביום הזיכרון לשואה ולגבורה ברחבה שלפניה. רפפורט בחר הפעם להציב את שני חלקי האנדרטה זה לצד זה, כמו ספר פתוח, על קיר עשוי לבנים אדומות המסמלות את חומות הגטו, וביניהם הכתובת: 'בדמיך חיי' (יחזקאל טז ו). את נוסח הכיתוב כציווי קבע ארד, ומשמעותו שלמרות השואה חייבים החיים להימשך. בצד ימין מתאר תבליט 'המצעד האחרון' שיירה של יהודים בדרכם אל מחנות ההשמדה. נראה שהתהלוכה לא נגמרת, כי הדמות האחרונה מביטה לאחור אל השיירה הנמשכת. המגורשים: זקנים, מבוגרים, צעירים, ילדים, נשים, גברים, מתוארים בפרטי פרטים כדי להדגיש שהגרוש ההמוני וההשמדה לא פסחו על איש, כולם הובלו אל מחנות ההשמדה. במישור האחורי מבצבצים קסדות וכידוני רובים של חיילים נאצים עלומי פנים. בהמשך הקיר, משמאל, בתוך גומחה, מצוי תיאור 'המרד' – תבליט גבוה מברונזה העומד כמעט חופשי ומציג את ההתקוממות בגטו ורשה (תמונה 8).

7. נתן רפפורט, למורדי גטו ווארשה, 1975-1976, יד ושם, ירושלים.

נצורים בחומות הזיכרון: אנדרטת גיטו ורשה כסמל "השואה והגבורה", בפולין ובישראל, אלפיים, קובץ 14 (1997), עמ' 173-148.

34 ביד ושם לא ניתנה לי תשובה ברורה בעניין. אני מניחה כי מוסד יד ושם היה עסוק בתחילה בכנייה ובפיתוח הארכיון והמוזיאון ההיסטורי, ובאותו שלב לא חשבו עדיין על הצבת אנדרטות במתחם.

35 בטקס יום הזיכרון לשואה ולגבורה בשנת 1975 נחנך תבליט 'המרד' ובטקס שנערך בשנת 1976 נחנך תבליט 'המצעד האחרון'.

8. 'המרד', פרט מתמונה מס' 7.

על המשטח בבסיס האנדרטה, דמות גבר ערום בפלג גופו העליון, מוטל שכוב בין ההריסות. ראשו וידידו מוטלים ברפיון, כדי להבליט שהוא מייצג את המתים. משמאל, גבר מבוגר ומזוקן בתנוחה של קימה מעמידה שפופה, אוהז בשתי ידיו אבן ונושא מבטו באלכסון מעלה כאילו הוא מתכוון לתקיפה. במרכז, דמות בולטת של גבר צעיר לבוש מעיל ומכנסיים בלויים, חזהו חשוף ובידו רימון. בשל מרכזיותה, גודלה ואופן תיאורה של הדמות, היא מסמלת כפי הנראה את מפקדי המרד. משמאל, מעל לזקן, מתואר עלם ובידו פגיון. מאחור בצד ימין, נראית נערה מתולתלת שיער מביטה נכחה ואוחזת ברובה. על חזה תלויה באלכסון חגורת כדורים, בדומה לרצועה התלויה על חזהו של מרדכי אנילביץ' (תמונה 1). בצד שמאל, למעלה, מתוארת אישה-אם עם תינוק בידיה. היא מרימה את ידה כדי לגונן על עצמה מפני להבות הגטו הבורע שברקע ומניפה את הילד כדי להצילו. האמן התבקש לכסות את שדה החשוף של האם כדי לא לפגוע ברגשות המבקרים, שומרי המצוות, ביד ושם. תנוחות הדמויות הדרמטיות מאופיינות בתנועות הגוף והראש, ובמבט הנחוש שלהן. הדמויות מייצגות נשים וגברים בגילאים שונים, חמושים בכלי נשק.

במערך תבליט 'המרד' מוצג אוסף דמויות הרואיות, הדבוקות זו לזו ומטפסות זו על גבי זו. המערך מזכיר אנדרטות מן המחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה באירופה, כמו הקבוצה הידועה של פרנסוא רוד, 'יציאת המתנדבים 1792', שהוצבה בשנים 1836-1833³⁶ (תמונה 9). אצל רוד הדמויות מניפות ידיים בתנופה גדולה וחלקן צועדות בפסיעה רחבה, בעוד אצל רפפורט הדמויות מכונסות, צפופות, מאופקות תנועה וקרובות זו לזו. מודגשת בתבליט אהות הקבוצה וה'ביחד', מבלי לפגוע בייחודו של היחיד. בשתי האנדרטות מוצבות הדמויות בגובה מדורג, הגורם לתחושת עֶצְמָה מצד אחד ומדרג את הקבוצה מבחינת המסר, מצד שני. אצל רוד ניכרת חלוקה ברורה לשני חלקים, למעלה ה'חרות' ולמטה הלוחמים והמתים למענה. אצל רפפורט מתואר הקורבן בתחתית, מעליו במרכז, הגיבור הלוחם ומעל לשניהם – 'העתיד' בדמות אישה המצילה את תינוקה.

10. איז'ן דלקרואה, החרות מובילה את העם, 1830

9. פרנסוא רוד, יציאת המתנדבים 1792, 1833-1836.

דמות האישה חשופת החזה,³⁷ שאולה מן הסתם מהחרות מובילה את העם של דלקרואה, ציור משנת 1830 (תמונה 10). דמות הגבר המזוקן הקם מכריעתו ומביט אל כוח בלתי נראה, מזכירה את הפסל דוד של ז'אקומו מאנזו, 'יצירה משנת 1936 (תמונה 11).

36 תיאור יציאתם וניצחונם של המתנדבים הפאריסאים לקרב ולמי (Valmy) נגד הצבא הפרוסי בשנת 1792.

37 בגרסה הוורשאית של האנדרטה, דמות האישה חשופת חזה. בגרסה הירושלמית, למרות שהחזה מכוסה בכד דק ושקוף, הוא נראה כחשוף.

מתואר בה דוד כורע ברך ומפנה מבט אל גלית בזמן שהוא מכין את אבן הקלע. פסל זה רלוונטי במיוחד, כיוון שמאנזו בחר במיתוס החלש העומד מול החזק ויכול לו, על מנת לסמל את ההתנגדות לפשיזם.³⁸

11. ז'אקומו מאנצו, דוד, 1936.

סגנונה של האנדרטה למורדי גטו ווארשה (תמונה 7) לא תאם את סגנון האמנות הישראלית של שנות השבעים. על כך העיר ארד, כפרטיזן לשעבר: 'לא ענינה אותי הביקורת על סגנונה של האנדרטה ורמתה האמנותית הנמוכה. מה שרציתי הוא לתת לשואה מקום שווה לזה של הגבורה, בניגוד למה שנעשה בורשה'.³⁹ למרות זאת, שם האנדרטה מדגיש את הגבורה ולא את השואה. האנדרטה משדרת לצופה מסר דו-קוטבי: התבליט הימני, 'המצעד האחרון', מאוזן ובעל קצב אחיד, מונוטוני ומביע פאסיביות. לעומת זאת תבליט 'המרד' מביע כוח ועצמה, תיאורו אנכי, פורץ, דינמי ואקספרסיבי. האמן הנגיד את חוסר האונים והחולשה של היהודים שהובלו להשמדה לעומת הלחימה האקטיבית של הלוחמים במרד. המסר של התיאור הזה תאם את היחס אל השואה בתודעה החברתית-לאומית בראשית שנותיה של מדינת ישראל, שהבחין בין גבורה לבין הליכה 'כצאן לטבח'. מגמה זו הציבה את מרד הגטאות ואת הלחימה כלקח, כמופת וכערך חינוכי לדורות הבאים, תוך מתיחת ביקורת על הפסיביות של ההליכה 'כצאן לטבח'. המסר האמור היה אנכרוניסטי ולא שיקף את יחס החברה הישראלית

Amishai-Maisels, *Depiction*, p. 156 38

39 ראיין עם יצחק ארד, 9.4.1997.

לשואה באמצע שנות השבעים (זמן הקמת האנדרטה). יחס זה השתנה בעקבות משפט אייכמן, שחשף בפני הציבור בישראל פנים נוספות לקורות היהודים בתקופת השואה, בהעלותו על נס את גבורת חיי היום-יום ואת מאמצי ההישרדות בגטאות ובמחנות. שלוש האנדרטות שנדונו עד כאן, הוקדשו לגבורתם של לוחמי מרד גטו ורשה אשר לחימתם הפכה למופת וסמל ללחימה יהודית אקטיבית, הנושאת מסר ערכי לדורות הבאים. הקישור לדמותו של דוד נעשה באופן גלוי ומכוון באנדרטות של רפופורט, למורדי גטו ווארשה ומרדכי אנילביץ, ובאורח מוצנע באנדרטה יד ללוחמי גיטו ורשה, אליעזר גלר וחבריו של רבס, המבטאת התקוממות ולחימה אמיצה, במצב חסר סיכוי. בצד אנדרטות אלו, קיימות אנדרטות המנציחות את גבורתם של לוחמים יהודים שלקחו חלק בלחימה הפעילה נגד הנאצים.

ב. גבורת לוחמים

האנדרטות המנציחות את גבורת הלוחמים שפעלו כפרטיזנים ביערות, או כחיילים בצבאות בנות הברית, הן קבוצה מובחנת במכלול האנדרטות המייצגות את הגבורה בתקופת השואה. לאחר שהושלמה ביד ושם הקמתו של אהל יזכור, אתר ההנצחה הראשון לזכר שש מיליון קורבנות השואה בשנת 1961,⁴⁰ החליטה ההנהלה בשנת 1962 להקים יד לגבורה.⁴¹ בעקבות משפט אייכמן (1961-1962), התרחב כאמור מושג ה'גבורה' וכלל בנוסף לגבורת הלוחמים גם גבורה אנושית של הישרדות ועזרה אנושית. ביד ושם הכריזו על תחרות לעיצוב אנדרטה, שהתנאי העיקרי בה היה שתתנשא כמגדל גבוה הצופה על אתר ההנצחה כולו ועל נוף ירושלים. כלומר, האנדרטה נועדה לתפקד כמעין מגדל שמירה ולהיראות למרחוק. הדגם של נעמי הנריק⁴² זכה במקום הראשון (תמונה 12). הוא עשוי משני מרכיבים: המגדל והרחבה. המגדל העומד בקצה הרחבה, מורכב משני עמודים מרובעים מבטון בהיר, מאוחדים, בגובה 36 מטר וביניהם סבכה פרועה. ברחבה לפני המגדל מונחים צינורות שבורים, מגולגלים בצבע כהה, כדי שיחסמו את הגישה למגדל. הנריק רצתה שניגוד הצבעים בין המגדל הבהיר לצינורות הכהים, יעביר תחושה שהמגדל הבהיר מסמל את הגבורה ופורץ מתוך מסת הצבע

40 מ'וקמת בזה בירושלים רשות זכרון, יד ושם – לששת המיליונים מבני העם היהודי שהוכרעו בקדושת מעונים לטבח ולאבדן על ידי הנאצים ועוזריהם'. מתוך חוק זיכרון השואה והגבורה – יד ושם, תשי"ג – 1953, 1 (1).

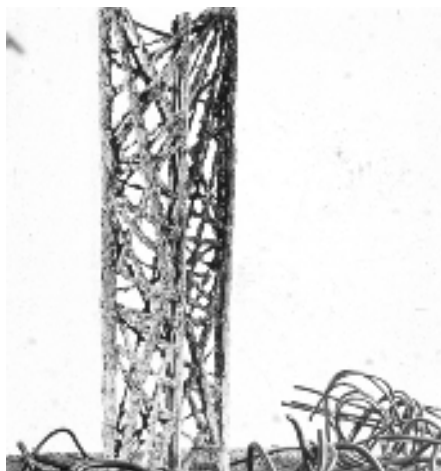
41 'לגבורתם של חיילים יהודים בצבאות, ושל לוחמי המחותרת בישושים וביערות שחרפו נפשם במערכות הקרב נגד הצורך הנאצי ועוזריו'. מתוך חוק זיכרון השואה והגבורה – יד ושם, תשי"ג – 1953, 1 (5).

42 הפסלת נעמי הנריק הייתה תלמידתו של הפסל זאב בן-צבי. בזמן שזכתה בתחרות, היא הייתה בעיצומה של הקמת האנדרטה לפורצי הדרך לירושלים.

השחור, המסמל את זוועות השואה. אנדרטה זו מעולם לא הוקמה כיוון שביד ושם סברו שלא ניתן לבצע אותה מבחינה טכנית.⁴³

13. בוקי שורץ, עמוד הגבורה, 1970, יד ושם, ירושלים.

12. נעמי הנריק, יד הגבורה, 1962, דגם.

חלף זמן, ובשלהי 1966 פנה האדריכל אריה אלחנני, בשם יד ושם, אל בוקי שוורץ, שנמנה עם משתתפי התחרות על מגדל 'יד הגבורה' ולא זכה, כדי שיקים את האנדרטה. שוורץ עיצב מחדש את האנדרטה ועמוד הגבורה נחנך רק בשנת 1970 (תמונה 13). זו בנויה מרחבה בגודל של כ-35 על 10 מטרים. שני צדדיה המאורכים הם קירות דמויי בטון שחור. כל קיר בנוי משלושה גופים לא אחידים, בעלי שקעים. בקצה הרחבה מזדקר עמוד בגובה 21 מטר, המורכב משלושה משטחים קעורים מפלדת אל-חלד בוקהת ונראה למרחקים.⁴⁴ בחלק התחתון של חזית עמוד הגבורה מוטבעת כתובת, שאת הנוסח שלה קבע אריה אלחנני:⁴⁵ 'למקדשי השם / למורדי הגיטאות / ללוחמים ביערות / למתקוממים במחנות / ללוחמי המחתרת / לחיילים בצבאות / למצילי אחים / לנועזי ההעפלה / גבורי העז והמרי / לחיי עולמים'. הכיתוב מציין בעיקר את הגבורה האקטיבית של המורדים, המתקוממים, הלוחמים, החיילים והמצילים.⁴⁶ אין בו ייצוג

43 ראיון עם שמואל ספקטור, מזכ"ל יד ושם, ינואר 1997; ראיון עם נעמי הנריק, ירושלים, 6.7.1997. ראו גם: Young, *The Texture*, p. 255.

44 העמוד עוצב בהשראת פסל העמודים שהציג בוקי שוורץ בשנת 1966 בביאנלה בונציה. ראיון עם בוקי שוורץ, תל-אביב, 6.7.1997.

45 אריה אלחנני היה אדריכל יד ושם.

46 הצורך 'מקדשי השם' נתפס כאן כנקיטת עמדה אקטיבית למרות שלא הייתה לחימה.

למושג ה'גבורה' המעודכן והמורחב. מוסד יד ושם, אם כן, מציג ומקבע את התפישה הישנה דווקא, המדגישה את הגבורה האקטיבית, כפי שראינו קודם לכן באנדרטה למורדי גטו ווארשה (תמונה 7).

בשל מבנה הרחבה והשקעים לאורך קירות הבטון, משמש עמוד הגבורה בו זמנית להתקהלות ציבורית ולהתייחדות אישית. המבקר עולה בשביל המדורג אל הרחבה התחומה, עומד נוכח העמוד ומרים מבטו. האמן חתר להעביר אל הצופה תחושה של עצמה אין סופית.

עמוד הגבורה הוצב ביד ושם זמן קצר לאחר מלחמת ששת הימים (יוני 1967), שגררה תחושת התעלות של ניצחון וגבורה. עדית זרטל מציינת כי תקופת ההמתנה ערב מלחמת ששת הימים, העלתה לתודעת החברה הישראלית את הצל המאיים של השמדה מוחלטת. איומי מדינות ערב להשמיד את מדינת ישראל החדירו שוב לתודעה את אפשרות החורבן והעלו את זיכרונות ההשמדה מימי השואה. בשיח הישראלי נוצרה השוואה בין מצב היהודים באירופה תחת הכיבוש הנאצי לבין מצבה של ישראל בימי ההמתנה, למרות הדמיון המועט בין שני המצבים. עבור רבים הפכה מלחמה זו לחוויה דתית-טרנסצנדנטית בעקבות כיבוש האתרים הקדושים, ונוסף לה ממד של מלחמת הצלה מחורבן טוטלי.⁴⁷ לדברי תום שגב, המפגש עם המקומות הקדושים עטף את הניצחון בהילה של גאולה לאומית-רוחנית והביא להזדהות יהודית חזקה עד כדי אקסטזה. רוח הלחימה של החיילים והניצחון הנכסף, יוחסו בין היתר לנוכחות תודעת השואה.⁴⁸ יצחק ארד, שהיה בשנת 1970 מפקד חיל חנוך בצה"ל, קישר בין הגבורה בתקופת השואה לגבורת חיילי צה"ל, בדברים שאמר בטקס חנוכת האנדרטה:

העולם תוהה מאין שואבים חיילינו את ההשראה לגבורתם, מה הם המקורות? התשובה היא שהמקורות לגבורתינו היום טמונה במורשת גבורת העם היהודי. מורשת עתיקה כמו ההיסטוריה של העם היהודי [...] בשרשרת ארוכה זו עלינו לראות את מקומה המיוחד של הגבורה היהודית בתקופת השואה. גבורתם של מורדי הגיטאות ומחנות המוות, של הפרטיזנים בכוחות אירופה המזרחית והרי הבלקן, של היהודים לוחמי המתתרת בכל רחבי אירופה. שרשרת זו של גבורה כוללת גם את היהודי אשר בתנאי הגיטו ומחנות המוות שמר על צלם אנוש. נלחם יום יום על קיומו, וכך לחם בגבורה את הקרב על קיומו של העם היהודי.⁴⁹

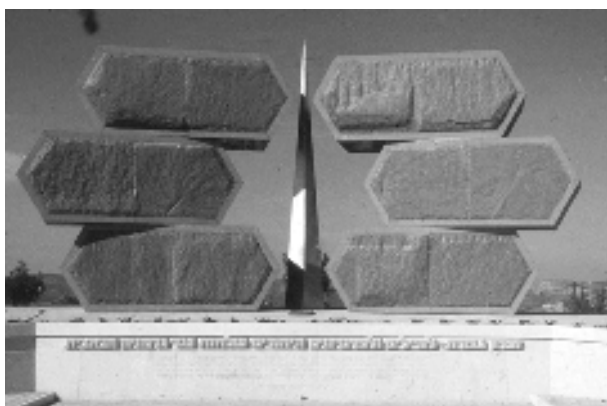
47 זרטל, האומה והמוות, עמ' 163.

48 שגב, המיליון השביעי, עמ' 368.

49 "Dedication of the Pillar of Heroism on Har Hazikaron", *Yad Vashem News*, 2 (1970), p. 19

ארד הציג את הגבורה בשואה, הכוללת את גבורתם של הלוחמים, המורדים והפרטיזנים ואת גבורת ההשרדות היומיומית בגטאות ובמחנות, כחוליה בשרשרת הגבורה היהודית וכמקור השראה לחיילי צה"ל. בדבריו כבר אין העדפה לגבורה האקטיבית, אלא ניכרת התייחסות רחבה למושג ה'גבורה' כפי שהתגבש בשנות השבעים.

בתחילת שנות השמונים חשה הנהלת יד ושם כי עמוד הגבורה אינו מעלה על נס את תרומת כמיליון וחצי⁵⁰ החיילים היהודים, שלחמו נגד גרמניה הנאצית בצבאות בעלות הברית. ארד החליט להקים אנדרטה לזכרם. הוא הכריז על מכרז פתוח, שבו השתתפו פסלים ואדריכלים. התנאי הבסיסי היה שהאנדרטה צריכה לסמל בו זמנית את הזהות היהודית ואת הלחימה. ברני פינק זכה במכרז ובשנת 1985 נחנכה האנדרטה ללוחמים היהודים (תמונה 14).

14. ברני פינק, ללוחמים היהודים, 1985, יד ושם, ירושלים.

האמן אירגן מבנה משישה גושי גרנית, בצורת משושה מלבני. הגושים מונחים בשתי קבוצות – שלושה בכל צד. בין המשושים נוצר חלל דמוי מגן דוד אשר להב חרב מפלדת אל-חלד חוצה אותו במרכזו. שש גושי הגרנית מייצגים את שש מיליון היהודים שנרצחו בידי הנאצים. המגן דוד מסמל את העם היהודי. להב החרב מסמל את הלחימה נגד הנאצים.⁵¹ הרעיון ליצור את הסמל המרכזי באנדרטה כתשליל צורה, מטרתו שהשמים יראו דרכו והלהב המפלח אותו יבלוט מאוד. הטיית האבנים המרכזיות מסמלת את הזעזוע שעבר על העם היהודי ומשמעות החרב העוברת דרך חלל המגן דוד

50 נתון זה מסתמך על מחקר פנימי ביד ושם שנערך בשנת 1970 על-ידי רוזנקרנץ-קרקובסקי.

51 ראיון עם ברני פינק, 10.4.1997. ראו גם: 154-155, Young, *The Texture*.

היא, שחיילים יהודים לחמו בנאצים. האמן רצה להבליט את מרכיב הלחימה של החיילים היהודים נגד הגרמנים ואת היות החיילים חלק מן העם היהודי. האסוציאציה המיידית לשילוב של מגן דוד וחרב באופן כזה, היא בראש וראשונה לסמל צה"ל (תמונה 15), וגם לעיטור הגבורה (תמונה 16). באמצעות השילוב, קשר האמן את הלוחמים היהודים בצבאות בעלות הברית לחיילי ישראל.

16. עיטור הגבורה.

15. סמל צה"ל.

לפני האנדרטה נסלל שביל המוביל אל רחבה שקועה ומדורגת. על קיר הרחבה מוטבעת כתובת מובלטת בעברית, שאת הנוסח שלה קבעו ארד ואלחנני: 'זכרון גבורה – לחיילים ולפרטיזנים'⁵² היהודים שלחמו נגד גרמניה הנאצית. מתחת לכתובת בעברית, חרוטה באבן אותה הכתובת באותיות קטנות בשפות: אנגלית, רוסית, צרפתית ויידיש. מעל הכתובות הללו, חקוק באבן הפסוק 'וישלך את נפשו מנגד' (שופטים ט יז), והמשמעות המתקבלת היא שהלוחמים הללו היו מוכנים למות בעד עמם. השביל

52 הכנסת ה'פרטיזנים' לכותרת האנדרטה היא יזמה של יצחק ארד, על אף ההכרזה שאנדרטה זו היא עבור חיילים יהודים שלחמו בצבאות הזרים. אפשר להסבירה על רקע העובדה שהוא עצמו היה קודם כל פרטיזן ואחר כך לוחם בצה"ל, וייתכן שצרוף כזה נראה לו טבעי.

והרחבה, המדורגת ומשוקעת באורח הדומה לקני מנורה, יוצרים צורה של סמל המנורה, שצירופו למכלול הסמלים מבטא את הרצף ההיסטורי. הצבת האלמנט הפיסולי בגובה, מעל רחבת ההתכנסות, גורמת לצופה להרים מבטו אליו ומעניק תחושה של יראת כבוד. על-פי החלטת ממשלת ישראל משנת 1996, יום הניצחון על גרמניה הנאצית הפך ליום זיכרון ממלכתי ונקבע כי יצוין ב-9 במאי בכל שנה. מאז, מתקיימת ליד האנדרטה ללוחמים היהודים עצרת לציון ניצחון בעלות הברית על גרמניה הנאצית.⁵³ הדימויים, הכיתוב והסמלים באנדרטה זו קושרים את הגבורה האקטיבית, באופן סמוי, עם לוחמי מערכות ישראל.

חמישה עשורים לאחר מלחמת העולם השנייה, מתוך תחושה שהזמן אוזל כיוון שרבים מדור הלוחמים אינם עוד בין החיים, יזמו לוחמים ופרטיונים הקמת מספר אנדרטות. למשל בחיפה הקים גרשון קניספל את האנדרטה לזכר הלוחם היהודי בצורך הנאצי בשנת 1991 (תמונה 17). בבת-ים עיצבו והקימו הפסלים ורדה גבעולי ואילן גלבר את האנדרטה לזכר הלוחמים היהודים שנפלו במלחמה נגד גרמניה הנאצית בשנת 1996 (תמונה 18).

18. ורדה גבעולי ואילן גלבר, לזכר הלוחמים היהודים שנפלו במלחמה נגד גרמניה הנאצית, 1996, בת-ים.

17. גרשון קניספל, לזכר הלוחם היהודי בצורך הנאצי, 1991, חיפה.

53 מאז חנוכת האנדרטה בשנת 1985, פעל ארגון הלוחמים והפרטיונים להכרה ממלכתית ביום הניצחון על גרמניה הנאצית ולקיום טקס ממלכתי ליד האנדרטה (ראיון עם שלום [סטפן] גראייק, יו"ר הארגון העולמי של לוחמים יהודים, פרטיונים ואסירי מחנות). ניתן להניח כי העובדה שבגל העלייה הגדול מברית המועצות בראשית שנות התשעים נכללו לוחמים וותיקי מלחמת העולם השנייה, הייתה גורם משפיע ומזרז להחלטה. מאוחר יותר, בשנת 2000, אף אישרה הכנסת תיקון ברוח זו ב'חוק זכרון השואה והגבורה – יד ושם'.

האנדרטה הראשונה הוקמה בזמנת ארגון הפרטיזנים בחיפה. היא מתארת מגן דוד צהוב, הנראה כיתד גדולה הננעצת בצלב קרס ומרסקת אותו לארבעה ויזם שבורים. בכל וו מופיעים תיאורים שונים של סוגי הלחימה היהודית מ-1933 עד 1945. על פאות המגן דוד יש תיאורים של מורדי גטו ורשה ופרטיזנים. כמו כן, מצוינים שמות מחנות הריכוז וההשמדה, והשמות סטלינגרד ונורמנדי – אתרי קרבות מכריעים במלחמת העולם השנייה. האנדרטה מציגה לחימה יהודית בשלל הופעותיה: החל מנטילת חלק בקרבות וכלה בהישרדות כפשוטה.⁵⁴

האנדרטה בבת-ים ממוקמת בשדרה הוותיקה של העיר, שדרת העצמאות. היא כוללת במה, שעליה מוצב סלע גדול אשר בחזיתו לוחם אוזח בנשק, הפורץ מתוך מגן דוד גדול. תיאור זה מדגיש בו-זמנית את אקט הלחימה ואת השתייכות הלוחם לעם היהודי שעליו הוא מגונן.⁵⁵ הכתובת בעברית וביידיש שהמזמינים הוסיפו על הבמה: 'אל נא תאמר הנה דרכי האחרונה...' לקוחה משיר הפרטיזנים מאת הירש גליק (תירגם אברהם שלונסקי), ומזהה את הלוחם המתואר באנדרטה כפרטיזן. בהמשך השיר נאמר כי במקום שמתקיימת ההשמדה של העם היהודי שם גם צומחת הגבורה היהודית: 'ובאשר טפת-דמנו שם נגָּהָה, הלא ינוב עוד עז-רוחנו בגבורה'. ועוד כתוב בשיר כי הוא נכתב בדם ובעופרת, לא מתוך חופש אלא מתוך כליאה והריסות, והוא יושר על-ידי כל העם ביחד, בעת שהוא אוזח בנשק ונלחם: 'בכתב הדם והעופרת הוא נכתב, הוא לא שירת צפור הדרור והמרחב, כי בין קירות נופלים שרוהו כל העם, יחדו שרוהו, ואקדוח בידם'. השיר והמתואר באנדרטה גם יחד, מדגישים את העובדה כי העם היהודי בשואה הצמיח משורותיו לוחמים אקטיביים. בנוסף, לוח ההקדשה המוצב ברחבת האנדרטה, מונה בעברית ובלועזית את שמות הצבאות שבשורותיהם לחמו יהודים ושמות אתרי קרב נודעים במלחמת העולם השנייה.

סגנון אנדרטה זו הוא אנכרוניסטי ואינו מתאים לרוח זמן הקמתה. הלוחם המתואר בה מזכיר את תיאור הלוחמים של רבס (תמונה 3) מראשית שנות השישים. דמות הלוחם הצעיר והשירי האוזח בנשק, הוכתבה מן הסתם על-ידי טעמם האמנותי המיושן של המזמינים.

החוט המקשר בין האנדרטות שהנציחו את הלוחמים במרד גטו ורשה, הפרטיזנים והלוחמים בצבאות בנות הברית, היה בשימת הדגש על מוטיב הגבורה. מגמה אחרת בהנצחה באמצעות אנדרטות קושרת בין המתים בשואה ובין המתים שנפלו במערכות ישראל, תוך חתירה להבלטת פן התקומה הכרוך בהבטחת קיומה של מדינת ישראל ואת ממד ההמשכיות הטמון בה.

54 שיחות עם גרשון קניספל בקיץ 1997 ובאוקטובר 1999.

55 ראיון עם ורדה גבעולי ואילן גלבר, יפו, 27.12.1996.

ג. שרשרת הגבורה

בסוף שנות השבעים, אחרי שלושה עשורים לקיום המדינה, מלחמת ששת הימים ומלחמת יום הכיפורים,⁵⁶ שהחזירו לתודעת החברה הישראלית את איום ההשמדה, שבה השואה והייתה לחלק מתרבות ההנצחה. יום הזיכרון לשואה ולגבורה נקבע כמועד שגור בלוח השנה. הוא חל לאחר חג הפסח ולפני יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל ויום העצמאות. השילוב בין העבר (פסח) להווה (יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל ויום העצמאות), הפך את יום השואה לחוליה מקשרת ויצר רצף משמעותי מבחינת ההיסטוריה הלאומית, המחבר בין חורבן לבין תקומה באמצעות ההקרבה.⁵⁷ דפוסי הזיכרון וההנצחה הקולקטיבית ללוחמים שנפלו במערכות ישראל התגבשו אף הם, וניכרים קווים דומים באופיים הטקסי של שני ימי הזיכרון הללו. כך נוצרו התנאים החברתיים-תרבותיים להתייחסות בתחום ההנצחה באמצעות אנדרטות, המשלבת את קורבנות השואה ואת גיבורי מערכות ישראל על בסיס רצף היסטורי, כמי שמסרו נפשם למען העם והמולדת.

19. דליה מאירי, אתר הנצחה לנספים בשואה ולבני המקום שנפלו במערכות ישראל, 1977, מושב מולדת.

האנדרטה הראשונה שסימנה את נקודת המפנה הזאת הייתה אתר זכרון לנספים בשואה ולבני המקום שנפלו במערכות ישראל, שהקימה דליה מאירי והוצבה בשנת 1977 במושב מולדת⁵⁸ (תמונה 19). היא הנציחה לראשונה בו זמנית, את קורבנות

56 לקשר בין מלחמת ששת הימים ותקופת ההמתנה שקדמה לה לבין השואה, ראו: זרטל, האומה והמוות, עמ' 161-178.

57 ראו: Young, *The Texture*, pp. 263-281; עזריהו, פולחני מדינה, עמ' 232.

58 מושב שיתופי בגליל התחתון.

השואה (בני משפחותיהם של חברי המושב) לצד בני המושב שנפלו במלחמות ישראל. בתחילה התכוונו להקים אתר הנצחה רק לקבוצה השנייה. אולם ותיקי המושב, המקבלים כספי שילומים מגרמניה, היו מוכנים להשתתף במימון האנדרטה בתנאי שתנציה גם את בני משפחותיהם, שהיו קורבנות השואה.⁵⁹ ניכר בעליל שהצירוף בין הנצחת קורבנות השואה לבין חללי מערכות ישראל נעשה כאן בכורה הנסיבות המיוחדות, אך גם מתוך מחשבה שכל המונצחים מסרו את נפשם למען עמם.⁶⁰

אתר ההנצחה הוא מעגל בקוטר עשרים וחמישה מטרים, ובו חמישים סלעי בזלת שהובאו מהסביבה הקרובה. גובה הסלעים אינו אחיד. הנמוכים בהם, גובהם אינו עולה על מטר ושלושים סנטימטר ואילו הגבוהים מגיעים לגובה שני מטר. האחרונים ניצבים בכיוון הנוף הסגור של בתי הקיבוץ. גובהם הולך וקטן בהדרגה לכיוון נוף מרחבי רמת יששכר, התבור וגבעת המורה, כך שהאנדרטה משתלבת בנוף המקומי. שני סלעים גבוהים מוצבים במרווח גדול מהאחרים ויוצרים כניסה לאתר ההנצחה, ששביל בזלת גרוסה מוביל אליה. שטח המעגל מכוסה אף הוא בבזלת גרוסה. סלעי המעגל נחלקים לשניים בציר האמצע שיוצרים פתח הכניסה והאבן הבודדת מולו. אבן זו מזכירה מזבח ואת רעיון ההקרבה שמבטא האתר. חציו השמאלי מוקדש לשואה. באחד מסלעיו מוטבעת הכתובת: 'לזכר הורינו / אחינו / אחיותינו / שנספו בשואה / ת"ש – תש"ה 1940-1945 / ולא הובאו למנוחת עולם / בקבר ישראל / יהי זכרם ברוך'. יתר הסלעים בחצי השמאלי ריקים. חציו השני, הימני, מוקדש לנופלים במערכות ישראל. שמות הנופלים רשומים על הסלעים.⁶¹ על סלעי השער חקוקים הפסוקים: 'הצבי ישראל על במותיך חלל' (שמואל ב א יט); 'תדרכי נפשי עוד' (שופטים ה כא). הם מקשרים את אתר ההנצחה לאירועי העבר הרחוק שהתרחשו באזור.⁶²

ניכר לעין שצורת המעגל שאובה מאתרים פולחניים עתיקים כגון, סטונהנג' באנגליה (תמונה 20). בחירתה של מאירי בסלעי המקום אכן מקשרת בינם לנופלים שמסרו נפשם על הזכות לחיות במקום זה. גלוי לעין שצירוף הנצחת השואה לכאן אינו אינטגרלי. אולם, למרות זאת, מצביע הוא בפועל על המגמה שהחלה להסתמן, של צרוף קורבנות השואה לגיבורי מערכות ישראל.

59 ראיין עם דליה מאירי שנולדה וגדלה במושב מולדת, 28.12.1996.

60 שם.

61 דליה מאירי, פסלים 1978, תל-אביב [חש"ד], ללא מספור; דליה מאירי, עץ אבן אדמה, תל-אביב 1986; לוינגר, אנדרטות לנופלים, עמ' 63.

62 באזור זה התרחשו הקרב של יפתח הגלעדי בעמונים (שופטים יא), מלחמת שאול בעמונים (שמואל א יא), כיבושי חזאל בשנת 814 לפנה"ס (מלכים ב י לב-לג), כיבושי תגלת פלאסר ה-3 והגליית תושביו היהודים (מלכים ב טו כט). ראו: רפאל פוזנר, האנציקלופדיה של התנ"ך, ירושלים 1987,

20. אתר סטונהנג', אנגליה, שנת 2000 לפנסה"נ בקרוב.

מגמה זו הנחתה את מאירי גם ב-1984, כאשר הקימה אתר הנצחה בקיבוץ עין חרוד (מאוחד) (תמונה 21). האתר כורך בו זמנית שלושה נושאים: השואה, מקימי הקיבוץ ובני הקיבוץ שנפלו במערכות ישראל.

21. דליה מאירי, אתר הנצחה, 1984, קיבוץ עין חרוד.

כשחברי קיבוץ עין חרוד הזמינו את האנדרטה, כבר הייתה בקיבוץ חלקת קבורה צבאית לבנים שנפלו במערכות ישראל, בסמוך למבוע שנשאר מימיה הראשונים של הנקודה. מאירי ראתה את המקום ונראה לה טבעי לצרף את מרכיב השואה כחוליה משלימה של הרצף ההיסטורי, צירוף שהתגבש אצלה כאשר עבדה על האנדרטה במושב מולדת (תמונה 19).⁶³ היא הציבה את שלושת מוקדי הנצחה בצורת משולש.

63 ראיין עם דליה מאירי, יובלים, 28.12.1996.

בכל קודקוד מוקד הנצחה שמיקומו קשור לתפקודו. אל קיר הזיכרון לשואה נכנסים דרך פתח בין שני סלעים גדולים, שאחד מהם מבוקע. בהמשכו קיר בנוי אבני בזלת שחורות ומסותתות. בתוך גומות שקועות נקבעו אבנים לבנות, שעליהן חקוקים שמות קרובי משפחה של בני הקיבוץ שנספו בשואה. מאירי השתמשה כאן בתבנית תיאורית המזכירה קולומבריום לשימור אפר המתים.⁶⁴ בסוף הקיר שלושה סלעים גדולים, התוחמים חלקית רחבת התכנסות הפתוחה לשני מוקדי הנצחה האחרים. מעברו השני של שער הכניסה נמצא המוקד השני, שהוא ברז-המבוע, מקור מים חיים המסמל את ראשית ימיו של קיבוץ עין חרוד ואת דור המייסדים. המוקד השלישי הוא רחבת ההנצחה לחללי מערכות ישראל מהקיבוץ, המצויה בסמיכות לחלקת הקבורה הצבאית. הרחבה העשויה גושי בזלת חלקים ושחורים, נראית כאדמה מבוקעת. במרכז גוש סלע מרובע, גדול ומבוטר, שהוא הלפיד. חיבור שלוש המוקדים הללו חוזר ומצביע על התייחסות הרואה את הגבורה וההקרבה של קורבנות השואה, של המייסדים ושל הנופלים במערכות ישראל, כקרבן אחד המאפשר את קיום העם היהודי בארץ-ישראל.

פארק הזיכרון בראשון לציון הוא דוגמא נוספת לגישה זו (תמונה 22). הפארק הוקם ביזמת ראש העיר, מאיר ניצן ובפיקוחו של הפסל דוד כץ. כלולים בו המרכיבים הבאים:

א. חורשת הבנים לזכר בני ראשון לציון שנפלו במערכות ישראל, שהחלו בנטיעתה בשנת 1984. ב. האנדרטה משנת 1992 לשואה ולגבורה, אשר יזם והקים הפסל דוד כץ, שהוא ניצול שואה. ג. שדרה בשולי גבעת פארק הזיכרון, שתכנן האדריכל משה בירקנטל בשנת 1994 כמחווה לחסידי אומות העולם. ד. אנדרטה לזכר הלוחמים בנאצים ובעוזריהם, שעיצבו והקימו ב-1995 ורדה גבעולי, אילן גלבר ואיגור בראון. כאשר חיפש הפסל כץ מקום להציב את האנדרטה לשואה ולגבורה, בחר במרחב שעליו כבר הייתה חורשת הבנים והציע לצרף את כל האנדרטות למתחם זיכרון משותף.

64 קולומבריום הוא מבנה או מערה אשר נחצבו בהם שורות-שורות של תאים, ששימשו ככל הנראה לאחסון אפר של המתים והוא מזכיר בצורתו שובך. שובך בלטינית פירושו קולומבריום וזהו מקור השם.

22. פארק הזיכרון בראשון לציון, 1984-2000.

האנדרטה לשואה ולגבורה (תמונה 23) היא האלמנט הבולט והמרכזי ביותר בפארק הזיכרון. סגנונה מופשט והיא בנויה מאלמנטים מודולריים של קורות ברזל שחורות, המוצבות במאונך, במאוזן ובאלכסון. הקורות בקדמת האנדרטה מזכירות שער מחנה השמדה. בראיון עמו, אמר כץ שהזיכרון האחרון החזק ביותר שנחרט בזיכרונו, כששחררו אותו כילד מאשוויץ, היה מראה שערי המחנה.⁶⁵ אין דמיון בין שערי אושוויץ לשער של כץ, ומדובר בביטוי אבסטרקטי לזיכרונו. הקורות המונחות במאוזן בחלק התחתון של האנדרטה מתארות אדני רכבת. שש קורות אנכיות מוצבות בגבהים שונים בחלק האחורי של האנדרטה. מתוכן בוקעות להבות אש תמיד, המתפקדות כנרות זיכרון. הן מזכירות את ארובות המשרפות ומסמלות את שישה מיליון קורבנות השואה. כל האלמנטים עומדים על בסיס, שבחזיתו כתוב בעברית ובאנגלית: 'בבכות ילדינו בצל גרדומים את חמת העולם לא שמענו' (נתן אלתרמן, 1942).⁶⁶ מילים הרומזות לאדישות העולם להרג העם היהודי, בעוד אשר שדרת חסידי אומות העולם מוקדשת ליחידים שנחלצו לעזור. ערוגות הפרחים הצהובים מסמלות את הטלאי הצהוב שהפך כאן לפרח

65 ראיון עם דוד כץ, ראשון לציון, קיץ 1995.

66 המשפט נבחר על-ידי ראש העיר, מאיר ניצן, מתוך שירו של אלתרמן, 'מכל העמים'. ראו: נתן אלתרמן, העמדה הקדמית: משירי העת והעתון, [חמ"ד] תש"ם, עמ' 12. את הכיתוב באנגלית הוסיפו רק בשנת 1997.

חיים, מסר של שואה ותקומה. על מסת הצבע השחור, אמר כץ: 'אבל, שכול, הרס וחורבן, לא יכולים להיות מתוארים בצבע אחר, אלא שחור. כדי לתאר אבל ושכול, יש להעביר תחושה של אי נוחות והרגשה לא נעימה'.⁶⁷ הצופה הניצב מול האנדרטה נאלץ להסתכל כלפי מעלה, אל קורות הברזל השחורות העליונות המונחות באלכסון ומשרות תחושה שהן מאיימות ליפול. הן יוצרות את האות $\text{א} = \text{כ}$, כהופעתה בלוח גזר ובמצבת מישע. האמן בחר, לדבריו, באות המציינת מילים המתחילות באות 'א', כגון, 'אסון' או 'אלוהים'. אולם משמעות זו אינה עוברת ישירות לצופים בלא הסבר. בקונטקסט הכללי של פארק הזיכרון מנציחה אנדרטה זו את קורבנות השואה ונותנת ביטוי לתפיסה שעצם ההישרדות, גבורה היא. מן הפינה הצפון-מערבית של האנדרטה יוצאת אמת מים המזרימה מים אל תוך מבנה בצורת מגן דוד מדורג, ומקשרת בזרימתה את תקופת השואה לתקומת עם ישראל. בשנת 2000 נוספו על מורד הגבעה בגב האנדרטה, ארבעה מרכיבים העוסקים בתקופת השואה: מפת אירופה, שלבי ההשמדה, נתונים מספריים על השמדת היהודים במדינות אירופה השונות וקטע מתוך השיר 'נדר' מאת אברהם שלונסקי.

23. דוד כץ, לשואה ולגבורה, 1992, פארק הזיכרון, ראשון לציון (מלפנים ומאחור).

שדרת חסידי אומות העולם (תמונה ג22) מורכבת משורת קוביות בצבע חום-ברונזה, שהחלק העליון שלהן נמצא בשיפוע. כתוב עליו שם הארץ בעברית ובאנגלית, לפי סדר האלף-בית, ומספר מקבלי אות חסידי אומות העולם באותה מדינה. הוספת ההנצחה של חסידי אומות העולם סותרת את המגמה המקורית שהנחתה את מקימי פארק הזיכרון, כיוון שאינה עוסקת בשרשרת הגבורה היהודית. עצם מיקומה לצד הגבעה, אם כי לא ממש עליה, מעלה על נס גם את הגבורה האנושית של חסידי אומות העולם.

67 ראינו עם דוד כץ, ראשון לציון, קיץ 1995.

לקראת טקס ציון מלאות חמישים שנה לניצחון על גרמניה הנאצית, פנה כץ אל ורדה גבעולי, אילן גלבר ואיגור בראון, שיעצבו ויקימו את האנדרטה לזכר הלוחמים בנאצים ובעוזריהם (תמונה 722). הוא סבר שהאנדרטה לשואה ולגבורה אינה מבליטה דיה את הגבורה האקטיבית, את הלחימה הממשית. האנדרטה נחנכה בשנת 1995. על בסיס ריבועי, כמו יוצאות מתוך גוש האבן, נראות חמש דמויות, ארבעה גברים ואישה אחת, נושאות נשק. הדמויות מתוארות באופן סכמתי כגוש אחד, אולם לכל דמות אפיון משלה. כל הדמויות, למעט אחת, מזכירות בסגנון את האנדרטות לזכר לוחמים שהקימו בארץ בראשית שנות החמישים, כגון האנדרטה של אהרון פריבר בתל-יוסף או של נתן רפפורט בקיבוץ נגבה. הדמויות דומות גם ללוחמים באנדרטה של רבס במעלה החמישה (תמונה 3). בדרך התיאור הסכמטית של הדמויות ובתיאור ה'ביחד' הן מזכירות את האנדרטה של רפפורט (תמונה 8). לתיאור הדמות מימין ללוח הכתובת, שאבו האמנים השראה מן הפיסול הקלאסי, כגון תיאור הרקלס במקדש זאוס באולימפיה (משנת 465-457 לפנה"ס) או מדמויות העבדים של מיכאלאנג'לו (משנת 1520-1523) המתארות עבדים כפותים הנאבקים בכבליהם. מטרת האזכור היא להעביר מסר שהלוחמים המונצחים באנדרטה לזכר הלוחמים בנאצים ובעוזריהם, כמוהם כלוחמים ערכיים בזמנים אחרים, במקומות שונים בעולם. מתווספת למסר זה הכתובת בעברית החרוטה על אחת מפאות בסיס, שניסוחה נקבע על-ידי מזמיני האנדרטה: 'לזכר הלוחמים בנאצים ובעוזריהם. / קחו אנשים אלה למופת! / כמותם זכרו – / כי האושר יכול להיות רק לבני חורין. / כי החרות נכס היא, רק לאלה / אשר האומץ בליבם להגן עליה. / פריקלס / במלאות יובל שנים לניצחון על גרמניה הנאצית, / 8 במאי 1995.' משמעות הדברים היא שיש לזכור את המאבק של הלוחמים היהודים נגד גרמניה הנאצית כמופת לדורות הבאים. וכן לזכור כי החרות אינה דבר מובן מאליה, אלא יש להילחם עליה כפי שנהגו הלוחמים היהודים שעמדו נגד הגרמנים ובעוזריהם.

ההחלטה להציב אנדרטה פיגורטיבית בסגנון שנות החמישים נבעה בעיקר מן העובדה שחורשת הבנים והאנדרטה לשואה ולגבורה הנן הנצחות מופשטות, והקהל מתקשה להבין את המסר שלהן. היוזמים סברו שפסל המנציח את הגבורה מן הראוי שיהיה פיגורטיבי וברור מאוד, כדי שמסריו יועברו ויובנו בקלות על-ידי קהל צופים רחב ומגוון ככל האפשר. כך, במרחב אחד של פארק הזיכרון, הוענק מבע להנצחת גבורה צבאית וגבורה אנושית, של בני העם היהודי בשואה ובמדינת ישראל.

ד. סיכום

הצגת רצף היסטורי של גבורה והקרבה למען העם והמולדת בהנצחה משותפת, ממחישה בצורה ברורה את המקום שתופשת השואה בתרבות של החברה הישראלית. המגמה הזו, כפי שבאה לידי ביטוי באנדרטות, התגבשה בהדרגה. ראשיתה בשילוב

השוואה בתודעה הישראלית על-ידי אנדרטות המנציחות את סמליות גבורתם של לוחמי גטו ורשה, המייצגת את המיתוס של 'מעטים מול רבים', ואשר דִּמְתָּה למצב החברה הישראלית בעת המאבק להקמת המדינה. באופן זה נוצר קשר ברור בין החורבן בתקופת השואה לבין הגאולה שבהקמת המדינה, והתנהגותם האקטיבית של לוחמי גטו ורשה נתפשה כדרך פעולה ראויה. שלב נוסף לקראת ההנצחה המשולבת התגלה באנדרטות, שבהן הועלתה על נס גבורת הפרטיזנים ביערות ושל החיילים בצבאות בנות הברית, כמייצגת דפוס התנהגות אקטיבית-לוחמת. לבסוף, אנדרטות ההנצחה של קורבנות השואה וחללי מערכות ישראל יחדיו, ביטאו את הרצף היסטורי והציגו את המונצחים בהן כמי שמסרו נפשם למען העם והמולדת. הצירוף מדגיש את הדואליות שנוצרה בזהות הקולקטיבית הישראלית, המעמתת חוסר אונים עם כוח, חורבן עם גאולה ומדגישה את נחיצות כוחה של המדינה. להנצחה המשותפת נודע תפקיד מרכזי בגיבוש ההגיון של הכוח הישראלי, משמעותו והצדקתו: ⁶⁸ 'מאין בא העם הזה אל כוחו', שואל המשורר חיים גורי ועונה: '[...] הושמדו שם אלה אשר לא היתה להם ארץ ואשר איש לא רצה בחייהם. [...] רשמו לפניכם את הלקח הזה! כל העבר אינו אלא הווה וביניכם לבין כיליונכם רק החרב אשר בידכם. [...] גם אתם באים מן האפר, אתם שיש לכם ארץ תחת כפות רגליכם'.⁶⁹

68 זרטל, האומה והמוות, עמ' 233.

69 חיים גורי, 'אתם שיש לכם ארץ', זאת הארץ, 18.4.1969, עמ' 4-5, מצוטט אצל אריה נאור, ארץ-ישראל השלמה: אמונה ומדיניות, [חמ"ד] 2001, עמ' 327; ואצל זרטל, האומה והמוות, עמ' 232.